

DOI:10.26104/NNTIK.2022.50.72.070

Жайлообаев Б.А.

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ТИЛИНДЕГИ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ

Жайлообаев Б.А.

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ
И АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

B. Jayloobaev

EQUIVALENCES OF PHRASEOLOGICAL UNITS
IN KYRGYZ AND ALTAIC LANGUAGES

УДК: 81.25(575.2)(04)

Макалада кыргыз жана алтай тилиндеги фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгү изилденген. Тилдер аралык эквиваленттүүлүктүн жалпы белгилери менен классификациялоодо эки тилдеги фразеологиялык параллелдүүлүктүн эки түрү – толук эквиваленттер жана толук эмес эквиваленттер белгиленген. Толук эквиваленттерге эки тилде мааниси, лексикалык составы, стилдик багыты, грамматикалык түзүлүшү жагынан дал келген фразеологизмдер киргизилип, булар структуралык жактан эки компоненттен турган, үч компоненттен турган жана төрт компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер деп бөлүштүрүлгөн. Толук эмес эквиваленттер катары эки тилде мааниси, стилистикалык багыты боюнча дал келген, бирок лексикалык, грамматикалык жактан айырмаланган фразеологизмдер каралып, булар да структуралык жактан эки компоненттен турган, үч компоненттен турган жана төрт компоненттен турган толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдер деп классификацияланган.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, кыргыз тили, алтай тили, фразеология, фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштары, эквиваленттүүлүк, толук эквиваленттүүлүк, толук эмес эквиваленттүүлүк.

В статье рассматривается эквивалентность фразеологизмов кыргызского языка и алтайского языков. При классификации изучения по общим параметрам межъязыковой эквивалентности двух видов параллельности фразеологизмов двух языков – указаны их полная и неполная эквивалентность. К полной эквивалентности относятся фразеологизмы, схожие по смыслу, лексическому составу, стилистическому направлению, грамматическому строению в том и другом языке. По своей структуре они распределены как фразеологизмы, имеющие полную эквивалентность по двум, трём и четырём компонентам. Как имеющие неполную эквивалентность представлены фразеологизмы, идентичные по смыслу, стилистическому направлению, но различающиеся по лексическому составу и грамматическим признакам. Они также распределены как фразеологизмы, имеющие неполную эквивалентность по двум, трём и четырём компонентам.

Ключевые слова: тюркские языки, кыргызский язык, алтайский язык, фразеология, фразеологизмы, устойчивые словосочетания, эквивалентность, полная эквивалентность, неполная эквивалентность

In this article equivalences of phraseological units in Kyrgyz and Altaic languages were examined. As a result of inter-linguistic classification of common equivalence features, two types of phraseological parallelism of the named two languages were determi-

ned. They are: complete and incomplete equivalences. Phraseological units semantic, lexical content, stylistic aspect, grammatical structure of which corresponded in both Kyrgyz and Altaic languages were determined as complete equivalent units. Furthermore, these units were classified as phraseological units that structurally consisted of two-components, three-components and four-components. Phraseological units semantics and stylistic aspects of which corresponded, but differed from lexical and grammatical point of view were determined as incomplete equivalent units. These units were also classified as incomplete equivalent phraseological units that structurally consisted of two-components, three-components and four-components.

Key words: Turkic languages, Kyrgyz language, Altaic language, phraseology, phraseological units, fixed phrases, equivalence, complete equivalence, incomplete equivalence.

Түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилине тектештиги боюнча эң жакыны алтай тили экендиги лингвистикалык эмгектерде айтылып келет. Белгилүү түрколог Н.А. Баскаковдун классификациясы боюнча да кыргыз тили алтай тили менен бирдикте түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобун түзөт [1, 340-342-бб.]. Бул эки тилдин тектештигине арналган айрым бир макалалар болбосо (маселен, С.Кудайбергенов, Ү.Асаналиев, М. Толубаев, К. Сейдакматов ж.б. эмгектери), тилдин бардык деңгээлдерин комплекстүү, ар тараптан салыштырып изилдеген эмгектер, тилекке каршы, алигиче жарала элек. Эгемендикке ээ болуп, тарыхыбыз, маданиятыбыздын изилденишине кайрадан саресеп салып, тактап жаткан мезгилде бул маселе бүгүнкү күндөгү актуалдуу маселелерден десек жаңылышпайбыз. Анткени биздин тарыхыбыз, жалпы эле маданиятыбыз Түштүк Сибирь түрк элдери, айрыкча алтай эли менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча улуттук программасынын алкагында 2015-жылдын 26-августунан 16-сентябрына чейин Түштүк Сибирь жана Тоолуу Алтай аймагына фольклордук, лингвистикалык экспедиция уюштурулуп, барып келген элек. Бул экспедициянын негизги максаттарынын бири Түштүк Сибирь жана Тоолуу Алтай аймагындагы түрк элдеринин тилдери менен кыргыз

тилинин ортосундагы генетикалык байланыштарга байкоо жүргүзүү, ал боюнча факты-материал жыйноо болгон. Бул боюнча аталган тилдердин өкүлдөрүнүн (информанттардын) жандуу оозеки кебинен, сүйлөшүүсүнөн аудио жана видео же башка жол менен тилдик материалдар жыйналган. Кийин экспедиция учурунда жыйналган материалдар КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан өзүнчө жыйнак болуп жарык көргөн [2]. Ошондой эле ал жердеги окумуштуулар менен кызыктуу жолугушуулар болуп, алар өздөрүнүн эмгектерин жана жыйнаган тилдик материалдарын беришкен эле. Ошолордун ичинде Тоолуу Алтай шаарынын С.С. Суразаков атындагы Алтаистика илимий-изилдөө институтунун ошол кездеги бөлүм башчысы, филология илимдеринин кандидаты А. Чумакаевдин алтай фразеологизмдери боюнча берген материалдары өзгөчө орунда турат. Бул жерде белгилеп кетүүчү жагдай - эки тилдеги фразеологизмдердин изилдениш деңгээли бирдей эмес. Кыргыз тил илиминде кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин лингвистикалык табияты боюнча эки доктордук (Ж. Осмонова (2007), Р. Эгембердиев (2012) жана ондогон кандидаттык диссертациялар корголду, «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» улам толукталып, үч жолу (1980, 2001, 2015) жарык көрдү. Ал эми алтай тил илиминде фразеологизмдер боюнча бир гана жогоруда сөз кылган А. Чумакаевдин кандидаттык иши корголгонун билебиз (2002) [3]. Ошондой эле А. Чумакаев түзгөн «Алтайча-орусча фразеологиялык сөздүк» жарык көргөн (2005) [4]. Ушундай эле ойду Түштүк Сибирь жана Тоолуу Алтай аймагындагы башка түрк тилдеринин фразеологиясынын изилдениш абалы боюнча да айтууга болот. Ал эми сөз болуп жаткан тектеш тилдердеги фразеологизмдердин генеалогиялык, структура-семантикалык жактан өз ара салыштырып иликтөө иштери жокко эсе.

Лингвистикалык эмгектерде кандай гана тил болбосун өзү карым-атышын тейлеп турган элдин тарыхы, маданиятын чагылдырып, ал боюнча маалымат бере тургандыгы белгиленип келет. Көпчүлүк окумуштуулардын ырастоосу боюнча тилдик бирдиктердин ичинен пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү, эмоциялуу, образдуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштары болгон фразеологизмдер тигил же бул элдин улуттук маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, менталитетин туюндурууда да өзгөчө орунда турат. Бул боюнча белгилүү тилчи В.А. Маслова мындай дейт: «Фразеологические единицы (ФЕ), отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки и стереотипы, эталоны и архетипы» [5, 81-б.]. Ал эми орус

тилинин фразеологизмдерин ар түрдүү аспектиде изилдеген В.Н. Телиянын төмөнкүдөй пикири да орундуу: «Фразеологический состав языка – это зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание» [6, 9-б.]. Ошондой эле кеп болуп жаткан маселе тууралуу Г.В. Редько жана А.А. Еремеевалардын төмөнкүдөй бүтүмү да алгылыктуу деп эсептейбиз: «Фразеологизмы не только служат украшением речи, но и несут определённую информацию: они отражают историю народа, особенности его культуры и быта, его национальный характер и картину мира» [7, 101-б.]. Демек, тилдеги фразеологизмдер элдин маданиятын, тарыхын, дүйнө таанымын чагылдырып, бул багытта изилдөөлөрдүн да объектиси боло алат.

Биз төмөндө кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин алтай тилиндеги фразеологизмдерге түзүлүшү жана мааниси боюнча дал келишин, башкача айтканда, алардын эквиваленттүүлүгү тууралуу сөз кылабыз. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин алтай тилиндеги фразеологизмдерге түзүлүшү жана мааниси боюнча дал келишин анализдеп, аларды тилдер аралык эквиваленттүүлүктүн жалпы белгилери менен классификациялоодо эки тилдеги фразеологиялык параллелдүүлүктүн эки түрүн бөлүп көрсөтүүгө болот: толук эквиваленттер жана толук эмес эквиваленттер.

Толук эквиваленттерге эки тилде мааниси, лексикалык составы, стилдик багыты, грамматикалык түзүлүшү жагынан дал келген фразеологизмдерди киргизүүгө болот. Буларды структуралык жактан эки компоненттен турган, үч компоненттен турган жана төрт же андан көп компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер деп бөлүштүрөбүз.

Мисалы, **а) эки компоненттен турган зат атооч+этиш моделиндеги толук эквиваленттүү фразеологизмдер:**

Атын чыгаруу – Адын чыгарар. Эки тилде тең бул өңдүү фразеологизмдер кадыр-баркын көтөрүү, жогорулатуу, белгилүү кылуу маанисин берет [8, 69-б.]; [4, 28-29-бб.].

Баш айлануу – Баш айланат. Семантикасы боюнча мындай фразеологизмдер эки тилде тең көңүлү караңгылоо, алсырап кетүү, өзүн начар сезүү маанилерин берет [8, 92-б.]; [4, 59-б.].

Баш жазуу – Баш жазар. Мындай фразеологизмдер эки тилде тең ичкиликтен кийин баш ооруган абалды жакшыртуу максатында эртесинде кайрадан ичкилик ичүү маанисин туюндурат [8, 95-б.]; [4, 61-б.].

Башы жок – Баш жок. Мындай фразеологизмдер эки тилде тең акыл-ээси жок, начар, бир нерсенин жөнүн түшүнө албаган маанисин туюндурат [8, 107-б.]; [4, 61-б.].

Башы иштейт – Бажы иштейт. Мындай фра-

зоологизмдер эки тилде тең акылдуу, баамчыл маанисин туюндурат [8, 107-б.]; [4, 50-51-66.].

Бирди көрүү – Бирди көрөр. Эки тилде тең бул өңдүү фразеологизмдер кырсыкка учуроо, жаман ишке дуушар болуу маанисин берет [8, 149-б.]; [4, 79-б.].

Күн көрсөтпөө – Күн көргүспес Эки тилде тең бул өңдүү фразеологизмдер кордук көрсөтүү, тынчтык бербөө, өтө начар мамиле жасоо маанисин берет. [8, 517-б.]; [4, 180-б.].

Зат атооч+зат атооч моделиндеги эки компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер:

Жердин түбү – Жер түби. Мындай фразеологизмдер эки тилде тең ыраак, өтө алыс жер маанисин туюндурат [8, 247-б.]; [4, 102-б.].

Зат атооч+сын атооч моделиндеги эки компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер:

Ичи кара – Ичи кара. Эки тилде тең бул өңдүү фразеологизмдер сыртынан билдирбеген, бирок бирөөгө карата пикири жаман, арамдыгы бар, кара ниет маанисин берет [8, 319-б.]; [4, 120-б.].

Кол кыска – Колы кыска. Мындай фразеологизмдер эки тилде тең ойлогон оюн, көздөгөн максатын ишке ашырууга мүмкүнчүлүгү жок, жетишсиз маанисин туюндурат [8, 417-б.]; [4, 144-145-66.].

б) Үч компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер:

Буту жерге тийбөө – Буды жерге тийбей (тийип-тийбей). Мындай фразеологизмдер эки тилде тең өтө тез, ыкчам кыймылдоо маанисин туюндурат [8, 169-б.]; [4, 92-б.].

Жүрөк оозго тыгылуу (келүү) – Жүрөк ооско келген. Эки тилде тең булардын мааниси өтө коркуу, чочуу дегенди туюндурат [8, 278-б.]; [4, 110-б.].

в) Төрт же андан көп компоненттен турган толук эквиваленттүү фразеологизмдер:

Бут басарга (коёрга) жер жок – Бут базар жер жок. Бул фразеологизм кыргыз тилинде, айрыкча оозеки кепте кеңири колдонулат. Мисалы: **Ош базарына барсак, бут басарга жер жок** (Жаңы Ордо). Бирок эмнегедир сөз болуп жаткан жогорудагы фразеологизм «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» бардык басылышында (1980, 2001, 2015) кирбей калган. Биздин оюбузча, мындай тилдик конструкцияларда фразеологизмдерге тиешелүү бардык белгилер бар. Мисалы, пикир алышууда даяр материал катары колдонулушу, б.а., туруктуу сөз айкаштары экендиги, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзүшү, экспрессивдүү, эмоциялуу, образдуу касиетке ээ болушу ж.б. Сөз болуп жаткан фразеологизмдер абдан жык-жыйма, кандайдыр бир нерселердин бир жерге топтолушу деген маанини билдирет. Алтай тилинде да дал ушундай эле мааниде колдонулат [4, 94].

Демек, мындай туруктуу сөз айкаштары толук эквиваленттүү фразеологизмдер болуп эсептелет.

Толук эмес эквиваленттерге эки тилде мааниси, стилистикалык багыты боюнча дал келген, бирок лексикалык, грамматикалык жактан айырмаланган фразеологизмдер кирет. Буларды да структуралык жактан эки компоненттен турган, үч компоненттен турган жана төрт компоненттен турган толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдер деп бөлүштүрүүгө болот.

Мисалы, **а) эки компоненттен турган толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдер:**

Боорун тырмоо – Жер тырмаар. Көрүнүп тургандай мындай фразеологизмдер эки тилде тең ыкшып катуу күлүү, боору эзилүү маанисин билдирип, лексикалык жана грамматикалык жактан айырмаланып турат [8, 161-б.]; [4, 102-б.].

Каны кайноо – Батказы кайнайт. Мындай фразеологизмдер эки тилде тең ачуусу келүү, каардануу, жини келүү, кыжырлануу маанисин туюндурат да, лексикалык жактан айырмаланып турат [8, 336-б.]; [4, 59-б.].

б) Үч компоненттен турган толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдер:

Жүрөгү болк этүү – Жүрөк барт (борт) эткен. Эки тилде тең бул өңдүү фразеологизмдер капысынан катуу коркуп кетүү, апкаарый түшүү, өтө катуу чочулоо өтө уялып кетүү, сүрдөө, айбыгуу маанисин берет да, лексикалык жактан айырмаланып турат [8, 273]; [4, 107-б.].

в) Төрт компоненттен турган же андан көп толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдер:

Жүрөгү ыргып кете жаздоо - Жүрөк кежиринен (оозынан) арай ла чыкпаган. Байкалып тургандай, бул фразеологизмдер эки тилде тең капысынан, байкоосудан боло калган кооптуу нерседен, угулган кабардан улам катуу коркуп кетүү, апкаарый түшүү, өтө катуу чочулоо маанисин билдирет да, лексикалык жана грамматикалык жактан айырмаланып турат [8, 275-б.]; [4, 109-б.].

Жыйынтыктап айтканда, тилдеги фразеологизмдер пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү, эмоциялуу, образдуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштары болуу менен элдин маданиятын, тарыхын, дүйнө таанымын чагылдырат, бул багытта изилдөөлөрдүн да объектиси боло алат. Кыргыз жана алтай тилинде мааниси, лексикалык составы, стилдик багыты, грамматикалык түзүлүшү жагынан дал келген толук эквиваленттүү фразеологизмдер арбын учурайт. Муну учурда тектеш эки эл географиялык жактан бир топ алыста жашашса да, бир убактарда чогуу күн кечирген бир эле эл болгондугун тастыктай турган лингвистикалык фактылары-

нын бири, далили катары кароого болот. Ал эми кыргыз жана алтай тилинде мааниси, стилистикалык багыты боюнча дал келген, бирок лексикалык, грамматикалык жактан айырмаланган толук эмес эквиваленттүү фразеологизмдердин орун алышы башка тилдердин таасиринен, ошондой эле тектеш эки элдин дүйнө таанымдындагы жана маданиятындагы өзгөрүүлөргө байланыштуу болушу мүмкүн.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. - М.: Изд-во «Высшая школа», 1969. - 382 с.
2. Фольклордук жана диалектологиялык экспедициянын материалдары. II том. - Бишкек, 2017. - 482 б.
3. Чумакаев А.Э. Фразеологические единицы со значением качественной характеристики и состояния лица в алтайском языке в сопоставлении с русским: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.20. - Горно-Алтайск, 2002. - 221 с.
4. Чумакаев А.Э. Алтайско-русский фразеологический словарь Фразеологизмдердинг Алтай-орус созлиги [Текст] / А.Э. Чумакаев. - Горно-Алтайск: РИО ГАГУ "Универ-Принт", 2005. - 312 с.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Изд. центр «Академия», 2001. - 208 с.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. - 288 с.
7. Редько Г.В., Еремеева А.А. Фразеологизмы как языковая универсалия, отражающая национальную культуру народа / Г.В. Редько, А.А. Еремеева. / Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Филология и искусствоведения». / Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». - Вып. 1 (232). - 2019. С. 100-105.
8. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / Түзг.: Ж.Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. - Б.: «Имак Офсет», 2015. -800 б.